

Federale heiligdommen in pre-Romeins en Vroeg-Romeins Italië

Een casestudy van drie heiligdommen:

Latium, Tempel van Diana (Aricia)

Etrurië, Fanum Voltumnae

&

Samnium, Pietrabbondante

Auteur: Laurine van der Kleij

Studie: Bachelor Archeologie

Universiteit Leiden

Afbeelding voorkant:

Beeld gevonden te Fanum Voltumnae

Bron:

http://www.inorviato.it/en/discover/the_fanum_voltumnae_archeological_site.html

Laurine van der Kleij (s1036319)

Willem Buytewechstraat 160b

3024 VG Rotterdam

0616086338

Titelpagina

Titel: Federale heiligdommen in Pre-Romeins en Vroeg-Romeins Italië

Ondertitel: een casestudy van drie heiligdommen: Latium; Tempel van Diana (Aricia, Etrurië; Fanum Voltumnae & Samnium; Pietrabbondante

Cursus: BA 3 scriptie

Begeleider: Dr. T.D. Stek

Specialisatie: Klassieke Archeologie en Archeologie van Noord-West Europa.

Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie

Rotterdam, 18-08-2014, versie 2.

Samenvatting

Politiek en religie lijken door de gehele geschiedenis met elkaar verbonden. Zo ook in de Pre-Romeinse/Vroeg-Romeinse periode, in de vorm van federale heiligdommen.

Hier kwamen de elite van de desbetreffende etnische groep samen om een politieke vergadering te houden.

De heiligdommen worden genoemd in klassieke teksten als die van Livius.

Maar een concreet beeld van deze heiligdommen hebben we niet. Het is niet bekend wat de precieze connectie is tussen de politiek en het heiligdom. Door enkele heiligdommen te vergelijken komen we in deze paper tot een uniform beeld en onderzoeken we in hoeverre de connectie tussen de federaties en het heiligdom.

Het gaat hierbij om de volgende heiligdommen:

- Tempel van Diana, Aricia (Latium)
- Fanum Voltumnae (Etrurië)
- Pietrabbondante (Samnium)

De federaties, die hier zouden zijn samengekomen, zijn gevormd doordat er al eerdere overeenkomsten waren tussen tribale groepen. Wanneer een grote dreiging als Rome komt, spannen de groepen samen in de vorm van de Etruskische, Latijnse en/of Samnietische federatie.

Alle drie de heiligdommen hebben een lange geschiedenis van de Archaïsche tot de Vroeg-Romeinse tijd. Ze hebben elk hun eigen religie en zien er qua architectuur ook anders uit. De politiek is alleen in een korte periode aanwezig en na de Romeinse overheersing blijft het heiligdom bestaan.

In de archeologie moeten we kijken naar de topografie, epigrafie, etnografie en archeologie om tot een uniform beeld te komen. Op deze manier komen we er ook achter in hoeverre er een connectie is tussen het heiligdom en de federatie gezien in alle gevallen direct, archeologisch bewijs voor de federaties mist.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	7
2.	Latium: Tempel van Diana, Aricia	12
2.1.	Introductie van het heiligdom en de Latijnse federatie	12
2.2.	De religie en de politieke connectie	15
2.3.	Opgravingsgeschiedenis	17
2.4.	Architectuur en archeologische vondsten	18
3.	Etruria: Fanum Voltumnae	21
3.1.	Introductie van het heiligdom en de Etruskische federatie	21
3.2.	De religie en de politieke connectie	23
3.3.	Opgravingsgeschiedenis	24
3.4.	Architectuur en archeologische vondsten	26
4.	Samnium: Pietrabbondante	30
4.1.	Introductie van het heiligdom en de Samnietische federatie	30
4.2.	De religie en de politieke connectie	31
4.3.	Opgravingsgeschiedenis	32
4.4.	Architectuur en archeologische vondsten	32
5.	Vergelijking van de 3 case-studies	36
5.1.	De Federaties	36
5.2.	Functie en religie	36
5.3.	De architectuur en archeologie	37
5.4.	Omgeving	39
5.5.	Locatie	40
5.6.	De gebruikperiode en de voortgang van gebruik na de Romeinse overheersing	41
6.	Conclusie	43

7.	Bibliografie	45
8.	Lijst van afbeeldingen	48

1. Inleiding

Een heiligdom, tempel of kerk is voor de meeste mensen in de wereld een plek van verering en bezinning. Men komt er om te bidden, om advies te vragen of simpelweg om zijn of haar geloof te uiten. Door de gehele geschiedenis van de mensheid, overal ter wereld, zijn er dit soort tempels/heiligdommen te vinden. Aan de functie van deze plaatsen en gebouwen wordt dan ook niet getwijfeld. Maar kan een heiligdom niet voor meer staan dan alleen het geloof en de verering daarvan? Heeft een heiligdom werkelijk alleen die functie of is er de mogelijkheid dat mensen de plek voor meerdere doeleinden hebben gebruikt?

In de Pre-Romeinse/Vroeg-Romeinse tijd lijkt hier inderdaad sprake van te zijn. Een aantal heiligdommen uit deze tijd worden als federaal heiligdom bestempeld. Een heiligdom waar niet alleen geloof en religie een rol spelen, maar ook de politiek en samenleving.

“...Accordingly when these two communities obtained the consent of the Twelve Towns for a general council of all Etruria to meet at the temple of Voltumna, the Senate in Rome expects a serious rising and, to meet it, decreed that Mamercus Aemilius should again be appointed Dictator.” – De Sélincourt, A., 1960. *Livy: The Early History of Rome*. Penguin, Londen.

Het bovenstaande citaat is een vertaalde regel uit Livius' "Ab Urbe Condita" (vertaling door A. De Sélincourt) die een relatie tussen politiek en religie demonstreert. Het citaat vertelt het verhaal van een algemene vergadering van de Etrusken bij het heiligdom van Voltumna en de reactie op deze vergadering van Rome. Dit gebeurde allemaal nadat de stad Fidenae door de Romeinen werd ingenomen. De twee Etruskische steden Veii en Falerii vrezden een zelfde lot en hebben om de vergadering van de twaalf Etruskische steden gevraagd. Als ontmoetingsplaats wordt de tempel van Voltumna genoemd. Dit fragment uit Livius laat zien dat er wellicht politieke beslissingen zijn gemaakt op plekken die als heilig beschouwd werden.

Voltumna en de Etrusken zijn uiteraard niet de enigen die in een dergelijk politiek

verband worden genoemd in klassieke teksten. Latijnen, Samnieten en andere Italische volken lijken ook een dergelijke ontmoetingsplek en gemeenschap te hebben gehad. Er wordt dan ook naarstig gezocht naar deze plekken. De plekken kunnen belangrijke informatie verschaffen over de volkeren en hun cultuur. Daarnaast kan er onderzocht worden waarom juist op deze plekken een dergelijk politiek verbond samen zou zijn gekomen.

Tot nog toe wordt er dus vanuit deze klassieke teksten naar de politieke heiligdommen gekeken. Dit komt door het weinige directe bewijs binnen de archeologie. Nergens is expliciet aangegeven, in de vorm van bijvoorbeeld een inscriptie, dat het werkelijk gaat om een politiek heiligdom. Het is in het merendeel van de, als bestempelde, federale heiligdommen dan ook speculeren. Maar dit betekent niet dat ze niet hebben bestaan. Het feit alleen al dat ze in de teksten worden genoemd is noemenswaardig. Door het gebrek aan dit directe bewijs moet er dus op een andere manier gezocht naar deze heiligdommen. In de archeologie moeten we nu juist gaan kijken naar de status van het heiligdom binnen de omgeving, de grootte, de architectuur, de bereikbaarheid en ligging, de rijkdom aan vondsten, de vereerde goden en de periode van gebruik. De vondsten kunnen iets zeggen over de mate van prestige die binnen het heiligdom is te vinden. In een politiek verbond, waarbij de belangrijkste mensen bijeen kwamen, mag men een zekere mate van prestige of rijkdom wel verwachten. Vandaar dat er ook vanuit de archeologie naar de federale heiligdommen moet worden gekeken.

Deze heiligdommen, waarvan bekend is dat er een dergelijk verbond is met een politiek (volks)verbond, worden vaak als “federaal” bestempeld, waarbij de vergaderingen worden gehouden door zogenoemde “leagues” (Latin League, Etruscan League etc.). Deze benamingen krijgen de heiligdommen in de wetenschappelijke literatuur, maar veel over deze “federale” heiligdommen wordt er vervolgens niet verteld. Het is dan ook nog steeds niet duidelijk waarover wordt gesproken of waarnaar gezocht moet worden, als een heiligdom “federaal” wordt genoemd. Er wordt alleen gezegd dat het een ontmoetingsplek voor deze volkeren zou zijn geweest en dat dit terug te vinden is in de klassieke teksten en daarmee is de zaak dan meestal afgedaan.

Het woord “federaal” heeft als betekenis in de Dikke van Dale het volgende: ‘de federatie betreffend’. Dit geeft aan dat we iets verder moeten kijken naar de betekenis van het woord “federatie”. Deze wordt omschreven als “bond van samenwerkende (hun zelfstandigheid behoudende) verenigingen, staten”. De betekenis van een “federaal heiligdom” brengt ons dus niets dichterbij het antwoord op de vraag wat we ons bij zo'n heiligdom moeten voorstellen.

De enige wetenschappelijke archeologe die tot nu toe een concreet beeld heeft gevormd over het concept van een politiek heiligdom is archeologe Ingrid E.M. Edlund-Berry. Zij onderscheidt ten eerste “extra-mural” en “extra-urban” tempels/heiligdommen. Extra-mural houdt in dat een tempel of heiligdom direct buiten de stadsmuren gelegen is. Extra-urban tempels of heiligdommen zijn juist afhankelijk van de dichtstbijzijnde stad. Ze kunnen dus direct aan de stadsmuren gelegen zijn maar ook een stuk verder in de omgeving. (Edlund-Berry 1987, 41)

Edlund-Berry stelt dat zo'n extra-urban heiligdom nu juist de beste plek kan zijn geweest voor eventuele neutrale ontmoetingen voor (verschillende) gemeenschappen. Dit noemt zij “political sanctuaries” en vergelijkt ze met belangrijke, Griekse plaatsen als Delphi en Olympia. De vergelijkbare ontmoetingen in Italië moeten wel op een veel kleinere schaal zijn plaatsgevonden. Afhankelijk van de omgeving kan het een plek zijn geweest voor een coalitie van steden of een plek van ontmoeting waar urbanisatie nog geen intrede had gedaan. Het moesten plekken zijn geweest waar genoeg ruimte is voor vergaderingen, handel, slaapruintes etc. De religie hoeft hierbij niet zo'n groot gebied in beslag te hebben genomen. Een altaar, of simpelweg een heilig verklaard terrein, zou al voldoende geweest kunnen zijn.

Daarnaast stelt ze dat het erg belangrijk is om in gedachten te houden dat deze politieke vergaderingen met goedkeuring van de goden werden gehouden en dat om deze goedkeuring alleen al een plek als politiek heiligdom kan worden bestempeld.

Architectuur hoeft dus niet eens aanwezig te zijn geweest. De politieke functie zou daarnaast van invloed zijn geweest op de vorm en ligging van de tempel. (Edlund-Berry 1987, 42).

Dit concept geeft ons alvast een kader om de federale heiligdommen te kunnen begrijpen en onderzoeken. Toch mogen we dit kader niet zomaar aannemen. Zij schetst

dit beeld alleen voor de gebieden Etruria en Magna Graecia. De vraag is dus of we alle federale/politieke heiligdommen binnen dit kader mogen vergelijken.

Er moet niet alleen naar de heiligdommen worden gekeken maar ook naar de federaties. De gevormde federaties die we in Italië kennen, en met name die van de Latijnen, worden tot nog toe vergeleken met bekende federaties uit het oude Griekenland. Bekend zijn de Ionische federatie en de federatie van Delphi. Er is dan ook enige overeenkomst te vinden. In zowel Griekenland als Italië gaat het om pacts tussen individuele groepen die omwille van oorlogen of andere conflicten opgesteld waren. Daarnaast komt ook het religieuze aspect overeen: Goden die als beschermheiligen dienden en die goedkeuring gaven over beslissingen en spelen, waarvoor er jaarlijks een festiviteit of offer was weggelegd. (Alföldi 1963, 2)

Door de federaties nader te bestuderen kan er wellicht onderzocht worden waarom een specifiek heiligdom voor deze federaties belangrijk was en of deze plek invloed heeft gehad op hun beslissingen en acties.

Gezien de bovenstaand geschetste onduidelijkheid in de literatuur en archeologie en de onduidelijkheid over het begrip “federaal heiligdom” moeten we ons vooral afvragen:

Is er een uniform beeld te vormen over een “federaal heiligdom” en in hoeverre is, in de archeologie, een verband te leggen tussen de federaties en het heiligdom(politiek en religie)?

Dit kunnen we gaan beantwoorden door onszelf de volgende vragen te gaan stellen:

- Is er direct bewijs (bv inscripties) te vinden in het heiligdom dat er een federaal verbond is samengekomen. Zo niet? Welk ander bewijs kan dan verzameld worden om dit politieke aspect van het heiligdom te verifiëren?
- In welk opzicht verschilt een federaal heiligdom van een gewoon heiligdom?
- Hoe zag de betreffende federatie eruit?
- Waren deze heiligdommen/plaatsen belangrijk in politiek, economisch of sociaal oogpunt?
- Heeft de religie van het heiligdom invloed op de federatie en de

vergadering/ontmoeting of staan de religie en politiek geheel los van elkaar?

- Hoe zien deze heiligdommen eruit qua architectuur en omgeving?
- Blevden de heiligdommen bestaan na de opkomst van de Rome?

Door middel van het bespreken en vergelijken van drie als federaal genoemde en geaccepteerde heiligdommen in de volgende hoofdstukken is er een antwoord op de bovenstaande vragen te verkrijgen. We gaan ons toespitsen op drie heiligdommen van verschillende Italische volkeren; Latijnen, Etrusken en Samnieten.

Ten eerste beginnen we met de tempel van Diana in Aricia. Het domein van de Latijnse federatie.

Ten tweede komt, de al eerder genoemde, Etruskische Fanum Voltumna (tempel van Voltumna) aan bod.

Als laatste bespreken we Pietrabbondante wat beschouwd wordt als het belangrijkste heiligdom van de Samnieten.

Door de bovenstaande deelvragen bij elk van deze heiligdommen en federaties te behandelen kunnen we in de conclusie alles vergelijken en een antwoord geven op de hoofdvraag.

Wellicht kunnen de antwoorden ook helpen in de zoektocht naar deze en andere federale heiligdommen omdat er een beter beeld gevormd is over het begrip en omdat er misschien een consistent beeld gevormd is over hoe deze heiligdommen eruit kunnen hebben gezien en waarnaar we dus moeten uitkijken als we op zoek zijn naar deze heiligdommen en federaties.

2: Latium: Tempel van Diana, Aricia

2.1 Introductie van het heiligdom en de Latijnse federatie

De tempel van Diana is gelegen bij Aricia, in het kleine dorpje Nemi. Het ligt op zo'n 25 kilometer afstand van Rome gelegen in Latium (afb.1). De tempel is gelegen aan de voet van de Colle Albani, op de rand van de krater van een uitgestorven vulkaan. De site is makkelijk te bereiken vanaf de oude romeinse weg, de Via Appia (afb.1). Daarnaast ligt de tempel vlakbij het meer van Nemi. Het meer wordt vooral in verband gebracht met de opgravingen in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Hierbij werden twee schepen, die gebouwd zijn door de keizer Caligula, opgegraven.

Afb. 1. De omgeving van Aricia met daarbij het meer van Nemi, de tempel en Via Appia (naar Salmon 1967)

Gezien het hele gebied in een krater gelegen is, heeft het zijn eigen natuur en is er een duidelijk contrast te zien met de gebieden buiten de krater. Deze exclusiviteit en daarmee ook de schoonheid van de natuur zal dan ook een van de redenen geweest zijn waarom de mensen deze plek als heilig verklaarden. De tempel heeft dan ook zeker een lange en invloedrijke geschiedenis en omgeving in deze buurt.

Echter, voordat de tempel van Diana de positie als (politieke) ontmoetingsplaats van de Latijnse federatie verworven had, was deze weggelegd voor een ander heiligdom in dezelfde heuvels. Het gaat om de tempel van Jupiter Latiarus, gelegen op wat nu de Monte Cavo is. Pas rond 500 v.Chr. lijkt er een verplaatsing te zijn richting het heiligdom van Diana. Toch zijn er al duidelijke tekenen dat de plek van Diana's heiligdom al langer in gebruik was. Votieven uit de IJzertijd zijn gevonden in het gebied. Maar omdat deze niet meer *in situ* zijn aangetroffen, kan er verder geen uitspraak over gedaan worden. Pas vanaf de vierde en derde eeuw v. Chr. neemt de kwantiteit en kwaliteit van vondsten toe.

Het gebruik van de tempel lijkt plots te stoppen in het tweede deel van de tweede eeuw n.Chr. De site werd bedolven onder puin door een landverschuiving in de omgeving. Deze gebeurtenis is niet verwonderlijk gezien het gaat om een vulkanische omgeving die al lange tijd te maken heeft gehad met seismische activiteit. Deze plotse bedekking van het heiligdom heeft er ook voor gezorgd dat de preservatie optimaal is. Vandaar dat er zoveel vondsten (van goede kwaliteit) in de omgeving gedaan zijn.

De tempel van Diana in Aricia, Nemi, lijkt nog wel een doorstart te hebben gemaakt op de Aventijn nadat Rome de Latijnen grotendeels had verslagen. Koning Servius Tullius is de oprichter van deze tempel, die midden in Rome gevestigd werd. Er wordt aangenomen dat dit een latere versie van de cultus van Diana uit Aricia is. Gespeculeerd wordt dat het idee achter de verplaatsing van de cultus naar Rome te maken heeft met het beïnvloeden en dichtbij houden van de Latijnse federatie door Servius Tullius. Het was misschien ook een actie om de importantie, welvarendheid en populariteit van het heiligdom in Aricia te verminderen en juist richting Rome te verplaatsen.

Naast de connectie met het heiligdom van Aricia is er hier ook een duidelijke connectie vastgelegd met de cultus van Diana bij Ephese. Er zijn Hellenistische invloeden te vinden

in de architectuur en in de beelden die op de Aventijn gevonden zijn. Gezien er verder weinig connectie met Aricia is en de tempels toch los van elkaar staan zal hier verder niet op in worden gegaan. (Cornell 1995 (109), Green 2007 (14), Guldager-Bilde 1998 en Wissowa 1912 (38-40))

Het heiligdom wordt door Livius en anderen duidelijk beschreven als onderdeel van de Latijnse federatie. Mede door deze verhalen over de opkomst van Rome in Italië, waarbij het Latijnse volk een grote rol heeft gespeeld, weten we ook het meest van de Latijnse federatie of Latijnse Liga. Aangenomen is het feit dat er eerst kleine federaties van verschillende dorpsgemeenschappen, elk met hun eigen religieuze plek, bestonden en dat deze zich uiteindelijk geëvolueerd hebben tot een grotere liga, *nomen Latinum*. Hiermee zou ook de politiek een intrede hebben gedaan in de levens van de Latijnen. Niet alle Latijnse *populi* zullen onder deze *nomen Latinum* bij de politieke vergaderingen betrokken zijn geweest, afhankelijk van toenmalige situaties. Maar dat de *populi* wel gerepresenteerd waren, in welke vorm dan ook, is niet uit te sluiten. Ondanks dat de dorpen, die begonnen waren met kleine allianties van kinship, op den duur werden vervangen door steden bleef het oude tribale aspect van de federaties intact. Het feit dat men een gezamenlijke taal, gebruiken, tradities, religie en origine had was belangrijk voor de leiders van deze steden om een dergelijke alliantie aan te gaan met andere steden/gebieden.

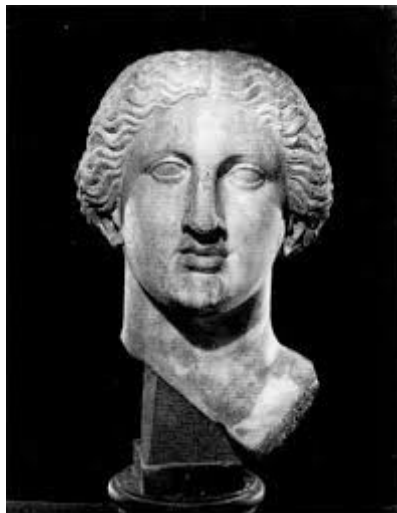
Welke steden er tot deze federatie(s) behoorden staat nog onder hevige speculatie. Vaak wordt het getal dertig genoemd in connectie met de oude latijnen, *prisci Latini*. Rome zou hier ook bij hebben gezeten en het zou later uitgebreid zijn tot wel 47 steden. Vele namen zijn genoemd in verband met de Latijnse federatie van de *prisci Latini*. Zo noemt Plinius de Oudere in zijn "Naturalis Historia" een paar van de dertig namen (*Alba Longa, Accienses, Abolani, Aefula, Bola, Carventum, Corioli, Fidenae, Longua, Castrimoenium, Macnales, Nomentum, Pedum, Politorium, Olliculani, Octulani, Sassula, Vitellia, Hortenses, Sicani, Velienses, Vimitellari en Venetulani*). (Alföldi 1963, 13) Veel van deze genoemden waren hele kleine groepen die het tribale karakter van de verschillende allianties zou kunnen onderbouwen. De namen die vaak in verband worden gebracht met het heiligdom van Diana zijn: Tusculum, Aricia, Lanuvium, Laurentum-Lavinium, Cora, Tibur, Pometia en Ardea. Deze alliantie was van latere datum (vijfde/vierde eeuw v. Chr.).

Belangrijk voor alle Latijnse steden waren de *feriae Latinae*. Een festival eens in het jaar waarbij offers werden gebracht en spelen werden georganiseerd. Eerst op de Monte Alban en later ook onderhouden door Rome. Door deze gemeenschappelijke feestdag, waaraan allen meededen, is het niet gek om te denken dat er ook in politiek opzicht bij een heiligdom ontmoetingen hebben kunnen plaatsgevonden. (Cornell 1995, 294)

De Latijnse federatie zou zijn opgehouden na 338 v. Chr., wanneer het gebied langzaam maar zeker opgeslokt werd door Rome. De Latijnse oorlog werd gewonnen en een overeenkomst werd gesloten waarin de Latijns federatie werd ontbonden.

2.2. De religie en politieke connectie

De vereerde godin van de tempel is Diana. De godin Diana is afkomstig uit het oude Griekenland, waar zij Artemis genoemd werd. Het is de godin van de jacht en helper van vrouwen en wordt vaak afgebeeld als zelfstandige vrouw, eventueel met boog. Deze verbeelding van de godin en haar connectie met het oude Griekenland is vooral op de latere tempel op de Aventijn te zien. De Ionische invloeden die deze Diana heeft, doen lijken op de Griekse Artemis.

Afb. 2: Marmeren beeld van Diana gevonden bij de tempel (naar Guldager-Bilde 1998, 42)

Dat Diana in Aricia werd vereerd lijkt geen toeval. Het gebied is qua natuur erg bebost en er is een lange geschiedenis van jacht bekend in het gebied. Vanwege deze locatie nabij het meer van Nemi, ook wel Nemus Dianae, wordt de godin ook wel Dianae Nemorensis

genoemd. In eerste instantie is Diana alleen maar de beschermgodin van Aricia en omgeving en dient zij geheel als beschermvrouwe van het Latijnse verbond. Toch schuilt er een kleine politieke connectie achter de godin. Deze connectie is terug te vinden in de vorm van de koning van Nemi, dienstdoende als priester van Diana. De koning heeft de naam Rex Nemorensis. Hier zit een lange geschiedenis aan vast waarbij vluchtelingen en slaven hun heil konden vinden bij de priester en het heiligdom. De Rex Nemorensis is een van de redenen waarom het heiligdom van Diana zo beroemd is geworden. Het stond centraal in het boek "The Golden Bough" van Schotse antropoloog James G. Frazer. De koning en priester moest zijn plek verdedigen door uitdagers te verslaan in een gevecht tot de dood. De uitdager deed dit door middel van het plukken van een 'gouden tak', vandaar ook de titel van James Frazer's boek. Deze plaats als koning en priester was vooral weggelegd voor slaven. Door deze mythe werd het heiligdom ook gezien als toevluchtsoord voor slaven en vluchtelingen. Daarnaast zou het menselijke offer dat hierdoor om de zoveel tijd werd gebracht een teken van vruchtbaarheid achter laten (Cornell 1995 (295-298) en Green 2007 (147-178))

Naast de godin Diana lijkt er door de aanwezigheid van votieven van zuigelingen en moederfiguren een tweede godin te zijn vereerd, genaamd Egeria. Zij was de godin van geboortes.

Naast deze aangetroffen votieven lijkt er geen ander bewijs te zijn voor haar verering. Toch zou het een goede combinatie vormen met Diana. Omdat Diana ook helper van vrouwen is en de feestelijke optochten vaak veel vrouwen bevatten.

Een grotere aanwezigheid naast Diana is de god Verbius en de Griek Hippolytus. Van deze twee personen zijn ook meerdere offers en beelden of figurines gevonden.

Er lijkt, qua verering, enigszins een verschil te zijn met de tempel van Diana in Aricia en de tempel van Diana op de Aventijn. Waarbij het in Aricia toch vooral gaat om de Rex Nemorensis en de Diana van de jacht, gaat het op de Aventijn vooral om de Diana die vrouwen helpt en beschermt. Dit is te zien in de beelden en votieven die van de godin zijn gevonden op beide plekken. Op de Aventijn is zij vooral afgebeeld als jonge vrouw terwijl zij in Aricia nog echt als godin van de jacht is afgebeeld. Voor de rest lijkt de verering wel hetzelfde, ook gezien de godin Egeria ook op de Aventijn lijkt te zijn vereerd. Daarnaast zijn ook de feestdagen en de stichtingsdag hetzelfde; 13 augustus. (Green

2007 (208-231) en Wissowa 1912 (287)

Enige politieke connectie is behalve de Rex Nemorensis en haar rol als beschermvrouw voor de federatie niet te ontdekken.

2.3. Opgravingsgeschiedenis

De opgravingsgeschiedenis van de tempel van Diana in Aricia is een lange. Het is door vele verschillende mensen bestudeerd, maar niet altijd even goed gedocumenteerd. Dit is dan ook een van de redenen waarom er nog steeds vragen zijn over het heiligdom en waarom er nog steeds studies naar worden gedaan. Al vanaf de middeleeuwen was er bekend dat er imposante ruïnes van terrasmuren aanwezig waren en de site werd ook wel “Il Giardino” genoemd vanwege zijn natuurlijke omgeving.

Eerste notities van vondsten op de site dateren al terug van 1554, maar de Britse ambassadeur Lord John Savile Lumley was de eerste die in 1885 begon met serieuze opgravingen rondom en in het heiligdom. Dit in samenwerking met de toenmalige eigenaar van het land Prins Filippo Orsini. Orsini doelde op een grote kunstcollectie om internationaal te kunnen verkopen en doordat de site goed was gepreserveerd had hij veel succes. Vele beelden waren nog *in situ* en deze werden doorverkocht aan musea in Europa en de Verenigde Staten. Vandaag de dag zijn er nog beelden te vinden in musea in Kopenhagen, Nottingham en Pennsylvania. (Guldager-Bilde 1998, 36-47)

Lord Savile vond een aantal kamers waarin veel beelden en votieven gevonden werden. Daarnaast vond hij waarschijnlijk het vroegste monumentale deel van de tempel. Na Savile was het de beurt aan Luigi Boccanera die van 1887 tot 1888, wederom in samenwerking met Orsini, de site verder bestudeerde. Hij vond nog een aantal kamers maar naar alle waarschijnlijkheid waren deze al deels opgegraven door Savile, gezien de inhoud van de kamers gering was. Na Boccanera kwamen ook Wolfgang Helbig (1891), Alfredo Barsanti(1895) en Eliseo Borghi(1895-1896) de site onderzoeken en deels opgraven.

Gelijktijdig met het droogleggen van het meer van Nemi, en daarmee de vondst van de twee schepen, werd er nog een opgraving gehouden bij het heiligdom door Edoardo Gatti van 1924 tot 1928. Dit zorgde ervoor dat een klein theater en deels de kamers van een badhuis werden gevonden.

Als laatste is er sinds 1989 onderzoek gaande in opdracht van de Soprintendenza archeologica per il Lazio, onder leiding van Dr. Giuseppina Ghini. De laatste opgraving dateert uit 2011. Maar er is nog weinig documentatie over deze opgravingen naar buiten gebracht. (Brandt 2000, Guldager-Bilde 1998, 36-47)

2.4. Architectuur en archeologische vondsten

Het is duidelijk dat er sprake is van een enorm oppervlakte, bestaande uit meerdere terrassen. Het lageregelegen terras bijvoorbeeld heeft al een oppervlakte van 45.000m².

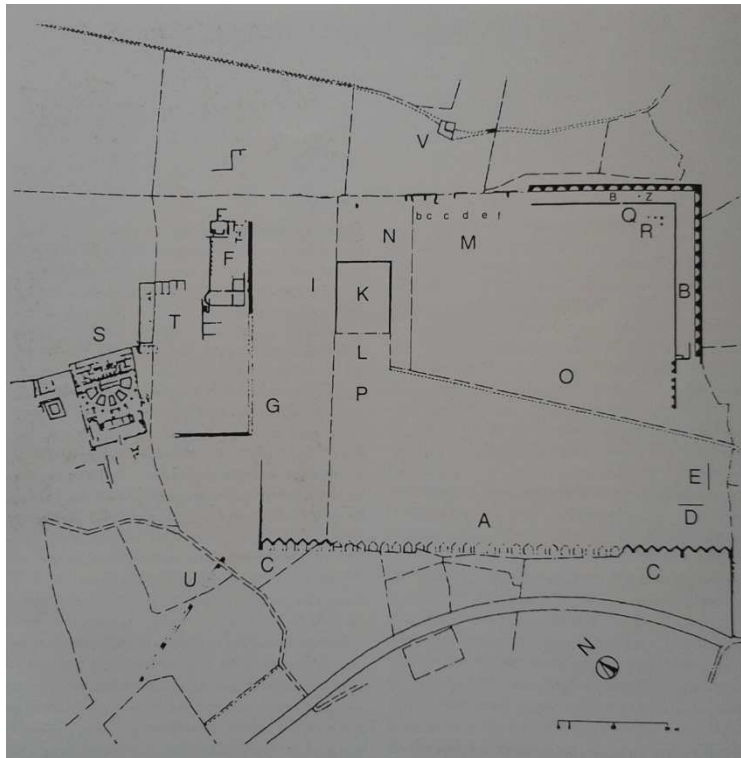
De plek van het heiligdom en zijn omgeving lijkt al vroeg bewoond te zijn. Zo is er op de begraafplaats van Aricia een graf gevonden dat uit de 8ste eeuw v. Chr. dateert en er zijn ook in de beboste gebieden rondom het heiligdom tekenen van menselijke bewoning door de vondst van dierenbotten en gewefragmenten. Vondsten die in verband te brengen zijn met vroege jagers en verzamelaars.

Qua architectuur is er zeker in de vroege periode van gebruik weinig gevonden. Het ging in deze tijden vooral om de natuurlijke omgeving. De natuur en setting zal een van de redenen zijn geweest waarom de bevolking het gebied als heilig benoemde. De site en vroege architectuur is niets meer dan een natuurlijke open plek binnen een dichtbebost gebied. De site werd omringd door een houten omheining om de begrenzingen van het heiligdom aan te geven. Gedacht wordt dat alleen een altaar ergens op de open plek geplaatst was, maar er zijn nog geen aanwijzingen op de site gevonden voor deze bewering. In een opgraving in 2011 zijn wel wat archaische vondsten gedaan maar de resultaten van dit onderzoek zijn nog niet bekend.

Dit wilde, natuurlijke uiterlijk van deze heilige plek komt goed overeen met de vereerde godin van de jacht. Vandaar dat het waarschijnlijk niet heel noodzakelijk was voor de bevolking om monumentale gebouwen in het gebied op te richten. Verdere offers zijn wel gevonden op de site, daterend van de 8ste tot de 6de eeuw v. Chr. Het gaat dan om kleine potten, votieven, bronzen spelden en figurines.

Daarnaast is ook een bronzen hoofd gevonden, waarvan gedacht werd dat deze deel uitmaakte van een groter beeld, die in de 5de eeuw v.Chr. op het heiligdom aanwezig

zou zijn geweest. De hypothese gaat dat een dergelijk gebouw of altaar voor dit bronzen beeld op een hogergelegen terras heeft gestaan maar dit is in archeologisch onderzoek nog niet aangetroffen. De monumentale vondsten die door Savile en anderen zijn gedaan dateren van een latere datum. Deze zijn dan ook wel aangegeven op onderstaande plattegrond.

Afb.3 : Plattegrond van de site. K,L en P zijn de door Savile opgegraven kamers (naar Brandt 2000, 54)

Rond 300 v.Chr. is er in ieder geval een geheel nieuwe tempel gebouwd. Antefixes, akroteria en andere architecturale elementen zijn gevonden, maar een fundering ontbreekt. Het meest opvallend was dat deze tempel een gulden dak zou hebben gehad en daarnaast een lange rij van kolommen toegevoegd had gekregen (beschreven door Vitruvius). Dit gulden dak liet de rijkdom van het heiligdom en haar godin zien en was daarnaast wellicht een statement tegen Rome. Aangezien decoraties als gulden daken niet geaccepteerd waren door Rome in die tijd. Naast deze architecturale vondsten werden ook veel beelden en terracotta's van de godin gevonden. Een geheel andere tempel zou zijn gebouwd op een lager terras aan het einde van de tweede eeuw en het midden van de eerste eeuw v.Chr. Dit om te kunnen voldoen aan de

populariteit van het heiligdom. Drie gevels zijn gevonden met een opening naar het zuiden gericht, richting het meer. Een portico werd gebouwd, parallel aan deze gevels, met een open gang. Deze gebouwen hadden een duidelijke Hellenistische stijl, wat niet ongebruikelijk was in Italië voor deze tijd. Het gebouw K stamt ook uit deze periode en ook een klein theater, badhuis en graanschuren zijn gevonden.

De villa's die, in de omgeving van de heuvels van het heiligdom, zijn gevonden dateren ook uit deze en latere tijden. De rijkdom van het heiligdom trok dan ook vele vooraanstaande families aan die zich in deze buurt wilden vestigen.

Over het gehele complex, en met name in deze laatste Hellenistische periode, is duidelijk nagedacht. Er is sprake van axialiteit (een ander gebruik van de ruimte) en symmetrie wat betreft de gebouwen en er is gedacht aan het vooraanzicht van het heiligdom.

Dit geeft al aan dat de site een bepaalde status moet hebben gehad in de omgeving maar zeker ook tot verder naar buiten. De site werd steeds verder uitgebreid om de toestroom van mensen te kunnen voorzien.

Als laatste is het ook belangrijk om de gevonden verbinding met de Via Appia te benoemen. Deze werd tegelijkertijd met de oprichting van de Via Appia gebouwd. De Via Appia was een belangrijke handelsroute die vanuit Rome leidde naar het zuiden. De tempel van Diana was de tussenstop voor zowel mensen die naar het centrum van Rome reisden als mensen die op reis waren naar het zuiden van Italië.

3: Etruria; Fanum Voltumnae

3.1. Introductie van het heiligdom en de Etruskische federatie

De Etrusken bestonden, net als vele andere Italische volkeren, uit verschillende groepen (*gentes*). Aan het hoofd van deze *gentes* stonden elite leiders, ook wel *principes*. (Turfa 2013, 351) Het eerste verbond dat genoemd wordt, is wanneer de Etrusken samen met de Carthagen tegen de Phoraceërs op Sardinië rond 600 v.Chr. Dit wordt genoemd door de Griekse schrijver Herodotus. (Versnel 1973, 312-343) De Etruskische federatie lijkt dus al een lange geschiedenis te hebben. Maar er moet rekening mee gehouden worden dat de samenstelling door de jaren heen zal zijn veranderd wanneer de situatie in Etrurië zelf veranderde. Er konden ook conflicten bestaan tussen de verschillende *gentes* waardoor het verbond kon veranderen.

Wanneer Rome dreigt uit te breiden, wordt de vergadering van de twaalf steden van de Etrusken voor het eerst genoemd. De Etrusken zouden bij de Fanum Voltumnae samenkomen om daar te discussiëren. Welke twaalf steden precies bedoeld worden is niet bekend maar grote steden als Veii, Tarquinii, Arretium, Vulci en Volsinii zullen er deel van uitgemaakt hebben.

De vergaderingen bij de tempel waren niet alleen om de dreiging van Rome te bespreken. Jaarlijks was er een bijeenkomst om een nieuwe praetor aan te stellen en om spelen te houden. Het verbond wordt dan ook vaker omschreven als religieus dan als politiek. (Versnel 1973, 312-343).

Rondom de Fanum Voltumnae is erg veel speculatie wat betreft haar locatie. Het wordt zeker aangenomen dat de tempel heeft bestaan omdat het altijd duidelijk wordt genoemd in de klassieke teksten. Hier is echter nooit een locatie genoemd behalve een connectie met de stad Volsinii, ook wel Volsinii Veterus. Deze stad zou de waarschijnlijke hoofdstad zijn van het Etruskische verbond.

Volsinii is hedendaags aangenomen als het huidige Orvieto en in deze omgeving is dan ook veel onderzoek gedaan. De Etruskische naam van de stad is nog niet bepaald en kent vele vormen; Velsu, Velsna of Velznani. Maar dat het huidige Orvieto de stad Volsinii zou

zijn staat ook al lang onder discussie. Grootste tegenhanger is Bolsena, maar er is ook gezocht rond Velantano, Montefiascone, Viterbo, Civita di Bagnoregio en rondom Veii. Volgens Plinius, Orosius en Valerius Maximus was het in ieder geval de oudste en rijkste, ommuurde Etruskische stad (Steingräber 1981, 273).

Vooralsnog lijkt de omgeving van Orvieto en Bolsena de beste optie voor een dergelijk politiek heiligdom. Dit wordt mede ondersteund door een gevonden inscriptie in Spello, waarin duidelijk wordt geschetst dat de ontmoetingsplek dichtbij Volsinii gelegen is. Het is in iedere geval zeker dat we met Orvieto te maken hebben met een rijke archeologische stad die een lange geschiedenis heeft ondergaan, zeker in vergelijking met zijn belangrijkste tegenhanger Bolsena. De Romeinse overheersing in het gebied gebeurde pas rond 307 v.Chr. en de stad Orvieto lijkt al lang in gebruik en een grote positie te hebben binnen het Etruskische landschap. De stad Bolsena daarentegen lijkt pas rond de 3de eeuw v.Chr. echt tot stand te komen gezien de oude stadsmuren van Bolsena niet ouder te dateren zijn. Daarnaast zijn de archeologische vondsten die rondom Orvieto zijn gevonden kwantitatief en kwalitatief veel beter. Er wordt dan ook geopperd dat Bolsena het nieuwe Volsinii (Volsinii Novi) werd na de overwinningen van Rome op Orvieto in 264 B.C door Fulvius Flaccus. In de archeologie is dan ook duidelijk te zien dat er na 300 B.C. geen nieuwe gebouwen, tempels, etc worden opgericht. Het zwaartepunt verplaatst zich naar Bolsena. Als laatste wordt de nabijheid van een meer zoals dat van Bolsena nooit genoemd en dit zou toch zeker een belangrijk kenmerk zijn geweest, dat misschien genoemd zou worden, wanneer het in verband zou staan met een belangrijke tempel (Steingräber 1981, 273, Calapà 2013). Voor de in hoofdstuk 1 besproken tempel van Diana is het altijd een belangrijk aspect geweest om het heiligdom ook "heilig" te verklaren.

Nadat Fulvius Flaccus Orvieto had overwonnen heeft hij de Fanum Voltumnae en haar tradities en goden naar Rome gebracht. Dit waarschijnlijk als triomf en eer voor zijn overwinning. De rite van *evocatio* zou in dit geval dan door de Romeinen zijn uitgevoerd. Op de Aventijn werd een tempel opgericht voor Voltumnus. (Wissowa 1912, 287)

Daarbij komt dat in Orvieto en omgeving in deze tijd na de overwinning een soort beeldenstorm woedde. Vele beelden werden meegenomen naar Rome of gewoonweg weggehaald. Wellicht een onderdeel van de *evocatio*. Deze overwinning van Flaccus luidt

dan ook gelijk het einde in van het Etruskische, politieke verbond en de Fanum Voltumnae bij Volsinii als politiek heiligdom.

Opgravers op de Campo della Fierra, ten westen van Orvieto, beweren dat zij recentelijk de resten van het heiligdom hebben opgegraven (Stopponi 2002, 109-122). Hoewel er nog geen direct bewijs is gevonden, in de vorm van bijvoorbeeld een inscriptie, is het duidelijk door andere vondsten dat het gaat om een groot complex met een grote status in de omgeving. Het grootste argument dat op de Campo della Fiera wellicht de Fanum Voltumnae is gevonden, is de lange historie van de site. Verschillende archeologische vondsten duiden op een bestaanswijze van de site van zo'n 2000 jaar. (Stopponi 2013, 653). De Campo della Fiera staat vooral bekend als marktplaats gedurende deze lange geschiedenis en wordt ook later nog zodoende gebruikt.

Daarnaast is de ligging van de Campo della Fiera erg centraal. Het ligt op een kruising van belangrijk uitvalswegen richting Chiusi, Tiber vallei en de Tyrreense zee. (Stopponi 2011, 19-42)

Deze argumenten en het feit dat er nergens anders enig bewijs voor de Fanum Voltumnae is, doet sterk vermoeden dat het heiligdom na lange tijd eindelijk is gevonden.

3.2. De religie en politieke connectie

De goden die in verband worden gebracht met het heiligdom zijn Vortumnus/Vertumnus en Nortia. De eerste god is het belangrijkste gezien de tempel hier haar naam van dankt. Misschien gaat het in dit geval wel om een vrouwelijk versie van de god omdat Voltumnae een vrouwelijke vorm betreft. De godheid is wel als jonge man afgebeeld met vruchten en offers. Hij is dan ook de god van de oogst en beslist over nieuwe handel. Het is ook gebruikelijk voor hem om vaak van gedaante te veranderen.

De schrijver Propertius noemt hem en beschrijft hem duidelijk:

"I am called the god Vertumnus... because I receive the fruit of the changing seasons... the grafter discharges his debt with a crown of fruit after the peartree bore apples from a foreign brand" (Prop. 4.2.11, 4.2.17-18) (naar Gleba & Becker, *Votives, Places and*

Rituals in Etruscan Religion, 95)

Naast de god Vortumnus wordt ook de godin Nortia vereerd in en rondom het heiligdom. Dit blijkt uit verschillende votieven die zijn gevonden. Nortia is de godin van het lot en wordt ook in verband gebracht met fortuna (geluk).

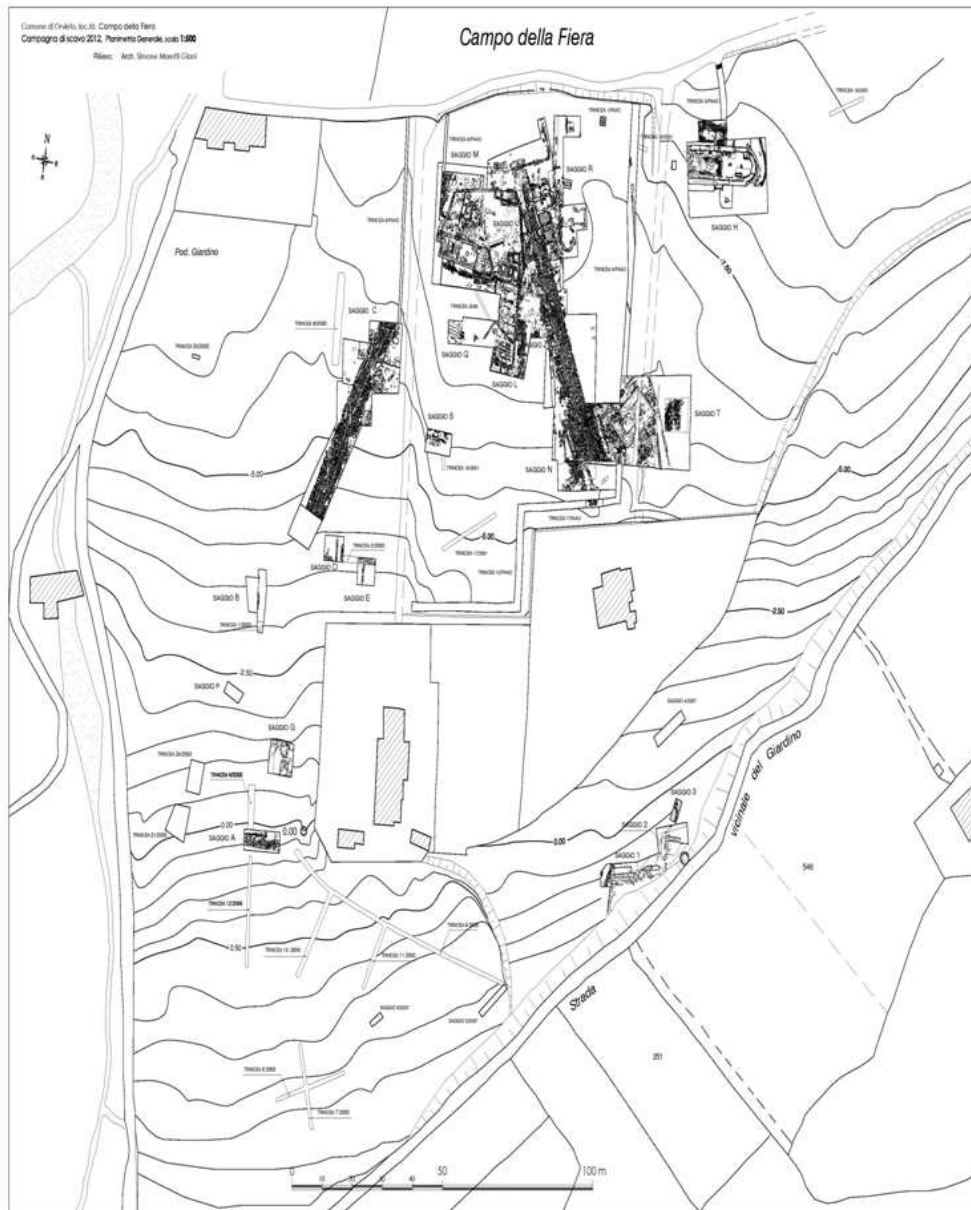
In dit geval lijkt er geen enkele politieke connectie te vinden met de goden. Geen van hen heeft een echt politiek karakter. Het lijkt erop dat de goden van het heiligdom toch vooral als beschermheiligen werden gezien waaraan waarschijnlijk toestemming moest worden gevraagd. (Fischer-Hansen 2009, Versnel 1973, 312-343, en Wissowa 1912, 287)

Er is nog niet duidelijk welke godheid er vereerd is op de Campo della Fiera maar er zijn wel vele vrouwelijke beelden en figurines gevonden. Maar ook hier heeft de beeldenstorm gewoed na de overwinning van Flaccus, waardoor misschien belangrijke informatie verloren is gegaan. Toch is de godheid Dionysus aanwezig op de site in de vorm van de *oinochoe*.

3.3. Opgravingsgeschiedenis

In 2000 is Italiaans archeologe Simona Stopponi begonnen met opgravingen op de Campo della Fiera (afb.). Er zijn sindsdien verschillende campagnes geweest waarvan de belangrijkste resultaten lijken zijn geboekt in de campagnes van 2007 en 2011.

Doordat het archeologische onderzoek op de Campo della Fiera nog steeds bezig is, zijn nog niet alle resultaten naar buiten gebracht. Het archeologische onderzoek is nog gaande op de site en het is dus afwachten welk bewijs er nog wordt verkregen.

Afb. 4: Plattegrond van de opgravingen op de Campo della Fiera.
http://www.campodellafiera.it/images/Tavola_1-500_Planimetria_Generale_2012-Model-page-001.jpg (geraadpleegd 16-06-2014)

3.4. Architectuur en archeologische vondsten

De vondsten die op de Campo della Fiera gedaan zijn dateren van de Archaische tijd tot en met de Laat-Republikeinse en Keizerlijke tijd. In deze latere perioden zijn gebouwen uit de Archaische tijd gerenoveerd.

Sporadische vondsten zijn gedaan van Villanovisch aardewerk. Een toename van deze vondsten is te zien met een datering uit het midden van de zesde eeuw B.C.

Daarnaast zijn ook architecturale terracotta's gevonden, waaronder een gevelsteen met daarop een ruiter, daterend uit de "eerste" fase van Etruskische terracotta's.

Deze vondsten zijn allemaal gedaan in het zuidelijke gebied van de site. Hier zijn ook verscheidene muren, blokken steen en *tufarina* aangetroffen.

In het centrale deel van de site zijn tot nog toe de meeste vondsten gedaan. Deze dateren vooral uit de Romeinse periode (Republieke en Keizerlijke tijd). Hier zijn Romeins aardewerk, siggilata (Italiaans en Afrikaans) en aantal amforen gevonden. Er is een klein deel van eerdere stratigrafie te vinden en de vondsten uit eerdere perioden worden als residuen beschouwd.

Een vijf meter brede weg (inclusief stoep aan weerszijde) is, in dit gedeelte, op de site aangetroffen. Deze leidt van Orvieto naar Bolsena en kan beschouwd worden als de "Via Sacra" van het complex. Langs zij zijn verschillende altaren gevonden en basissen voor standbeelden. Naast de weg is een groot perceel te vinden waarbij twee waterputten, een (door de verschillende perioden heen gerenoveerde) tempel, een donarium (waar bronzen beeldjes op gemonteerd waren) en een monolithisch altaar van tufsteen. Dit altaar ligt, met nog een tweede altaar, in een ommuurde omgeving en maakt deel uit van de eerder genoemde, gerenoveerde tempel.

De tempel was waarschijnlijk in de vierde/derde eeuw v.Chr. opgericht, onderbouwd door de vondsten van een acroteria en aardewerk, en later gerenoveerd in de Laat-Republikeinse of Vroeg-Augustijnse tijd. Deze tempel heeft een oostelijk/westelijke oriëntatie. Rondom dit altaar zijn veel offers gevonden.

Ten oosten zijn twee kolommen gevonden met sterke Ionische invloeden.

Naast de kolommen is een altaar van trachiet gevonden op zo'n 6 meter afstand van het podium af (afb.5). De oriëntatie is vergelijkbaar met de tempel en ligt ook op de axis hiervan. Qua vorm is het altaar vergeleken met die van Lavinium en Sant'Omobono waardoor een datering van 4/3 v.Chr. is gegeven hoewel het ook mogelijk zou kunnen zijn dat de opdracht voor het altaar zou zijn gegeven door Fulvius Flaccus na 264 v.Chr. Het altaar heeft een platte basis (echinus of "Etruscan round") en een gemodelleerd profiel. Tussen de twee altaren is een donarium en thesaurus gevonden (afb.5). De thesaurus is een groot blok gesteente met een holte waarin zo'n 214 munten zijn gevonden. Dit zijn Republikeinse munten maar ook Augustijnse munten zijn gevonden. De munten zijn in twee verschillende deposities te onderscheiden (della Fina 2013, Stopponi 2011, 19-42, Stopponi 2013).

Afb. 5: Bovenaanzicht van altaar(boven) en thesaurus(beneden);

<http://www.canino.info/inserti/monografie/etruschi/vari/fanum/> (geraadpleegd 16-06-2014)

Bronzen uit Umbrië en Griekse of Siciliaans-Punische munten geven aan dat de site niet alleen van Etruskisch belang was. (Stopponi 2013)

Noemenswaardig zijn ook nog een weefgewicht met inscriptie, "Tanagra" type figurines, een terracotta beeld van een vrouw op een troon in Ionische stijl, een black gloss *rhyton* met het hoofd van een ram, een gevormde *oinochoe* Dionysus en een tweede *oinochoe* van een vrouw. De meesten van de vondsten dateren van de zesde tot vierde eeuw v. Chr. Een belangrijke vondst in 2008 was nog een intacte buste met daarop een afbeelding van een keizer. De keizer is tot nog toe geïdentificeerd als Keizer Geta (211 n.Chr.).

Een blok bewerkt trachiet met een inscriptie werd nog gevonden samen met meerder van dit soort blokken en andere offers, in een vierkant structuur in de buurt van het monumentale altaar (afb.6). Deze structuur is in verschillende fasen ommuurd en gemonumentaliseerd. Het blok heeft een inscriptie van een Italische vrouw. (della Fina 2013, Stopponi 2002 (109-122), 2011 (19-42), 2013 (130-150)

Afb. 6: Blok trachiet met inscriptie (naar Stopponi 2011, 36)

De kwaliteit van de vondsten is over het algemeen erg goed en er is ook een grote

verscheidenheid te vinden. De meest simpele offers (zoals een weefgewicht) worden naast de grotere, kwalitatief betere gevonden. Dit geeft aan dat er ook een grote diversiteit aan mensen op het heiligdom moet zijn afgekomen. Daarnaast komt het aardewerk wat er gevonden is niet alleen uit de directe omgeving. Er moet dus handel hebben plaatsgevonden tussen mensen uit verschillende gebieden. Gezien de centrale locatie is dit niet verwonderlijk. Dit zou dan ook een perfecte ontmoetingsplek zijn. Zeker ook gezien de grootte van het complex. Daarbij is de plek vanaf de Archaïsche tijd (Villanova) steeds meer uitgebreid en gemonumentaliseerd. Dit is een teken van toename van interesse en importantie.

Als laatste is de site ook gebruikt als begraafplaats voor christenen (daterend zo vroeg als de 6de eeuw n.Chr.) en is er de fundering te vinden van een christelijke kerk (St. Petrus). Hieronder zijn in 2008 nog oudere, Romeinse vondsten gedaan. De kerk en de begravingen zijn dus bovenop de Romeinse resten geplaatst. Deze kerk werd verlaten na de intrede van de Zwarte Dood in het gebied in 1348 en markeert daarmee het einde van het gebruik van de site.

4. Samnium; Pietrabbondante

4.1. Introductie van het heiligdom en de Samnietische federatie

We kennen de Samnieten vooral uit de beschrijvingen van Livius over de drie Samnietische oorlogen tegen Rome. Deze woedden in de periode van 343-290 v.Chr. Het is duidelijk dat de Samnieten een lange geschiedenis in dit centraal gelegen gebied hebben, beginnend vanaf de zesde eeuw v.Chr. De Samnieten waren een oskisch sprekende groep die uit verschillende, tribale groepen heeft bestaan. Deze groepen waren de Herpini, Frentani, Caudini, Carricini en de Pentri en hadden elk hun eigen plaats en omgeving binnen het Samnietische grondgebied (afb.7).

Afb. 7: Overzicht van Samnietisch grondgebied met haar volkeren. (naar Salmon 1967, 25)

Urbanisatie deed pas zijn intrede rond de 3de eeuw v.Chr. Dit in tegenstelling tot omliggende gebieden, die veel eerder blijken van urbanisatie te geven. Er is ook weinig archeologisch materiaal uit de IJzertijd gevonden wat dit idee van late urbanisatie versterkt.

Verscheidene heuvelforten domineerden het landschap en heiligdommen zullen

misschien een belangrijke rol hebben gespeeld. Ze vormden een centraal punt in de omgeving en daarmee ook een belangrijke ontmoetingsplaats.

Pietrabbondante wordt gezien als het belangrijkste heiligdom voor de Samnieten, met name voor de Pentri. Het is tot nog toe het grootste heiligdom dat gevonden is in Samnietisch grondgebied. De vroegste vondsten (geofferde wapens) die hier zijn gedaan dateren al vanaf de late vijfde eeuw v.Chr. De monumentalatie van het complex vond pas plaats nadat Rome het gebied had veroverd. Hiervoor zou het een grote open plek zijn geweest.

De connectie met de politiek verkrijgt Pietrabbondante door een aantal inscripties die gevonden zijn op de site. De belangrijkste daarvan (Vetter 149) bevat de benaming *safinum*, welk waarschijnlijk een dedicatie is die doet de Samnieten als één etnische groep laat zien. De dedicatie “van de Samnieten” kan ook enkel de Pentri betreffen, die hiermee hun afkomst wilden laten zien in een tijd van Romeinse overheersing. Vandaar dat Pietrabbondante als politiek heiligdom wordt beschouwd. Ook gezien de grote status van het heiligdom na de opkomst van Rome, waarbij het heiligdom een centrum vormt voor de Samnieten en met name de Pentri. (Capini 1981 (19-37), La Regina 1966 en Stek 2009).

Pietrabbondante krijgt ook wel eens de naam *Bovianum* en wordt later door de Romeinen ook *Bovianum Vetus* genoemd. Tot aan 89 v.Chr. behoudt Pietrabbondante een redelijk onafhankelijke status voor de Samnieten ook al hebben de Romeinen wel veel invloed gehad op het heiligdom. In 89 v. Chr. besluit Lucius Cornelius Sulla een einde te brengen aan het heiligdom en het gebied officieel als kolonie in te lijven. In de derde eeuw n.Chr. wordt de site nog gebruikt als begraafplaats en na de vierde eeuw is er geen enkel spoor van bewoning op de site meer te vinden.

4.2. De religie en politieke connectie

De enige godheid die in Pietrabbondante waarvan bekend is dat zij er werd vereerd is de godin Victoria. Haar afbeelding is gevonden op een bronzen blad daterend uit de late tweede eeuw of vroege eerste eeuw v.Chr. Waarschijnlijk staat deze vondst in connectie

met tempel B. De godin zou vereerd zijn om de militairen in oorlogen te steunen en beschermen. Dit militaire karakter geeft dan ook steun aan de hypothese van politieke of militaire beslissingen en acties die in het heiligdom kunnen zijn gedaan.

Als tweede steunen ook de vroege vondsten van geofferde wapens dit militaire en politieke karakter van het heiligdom. (Capini 1981, Stek 2009 (39), Tagliamonte 1996)

Naast de vereerde godin zijn er ook veel dieroffers in Pietrabbondante gevonden. Opvallend is het hoge aantal veedieren dat geofferd is. Dit lijkt een referentie of offering te zijn aan de Samnietische stier die een groot onderdeel was van de *ver sacrum*. Dit was de migratie van de Samnieten naar hun nieuwe grondgebied, de Sabijnen achter zich latend. (Stek 2009, 47)

4.3. Opgravingsgeschiedenis

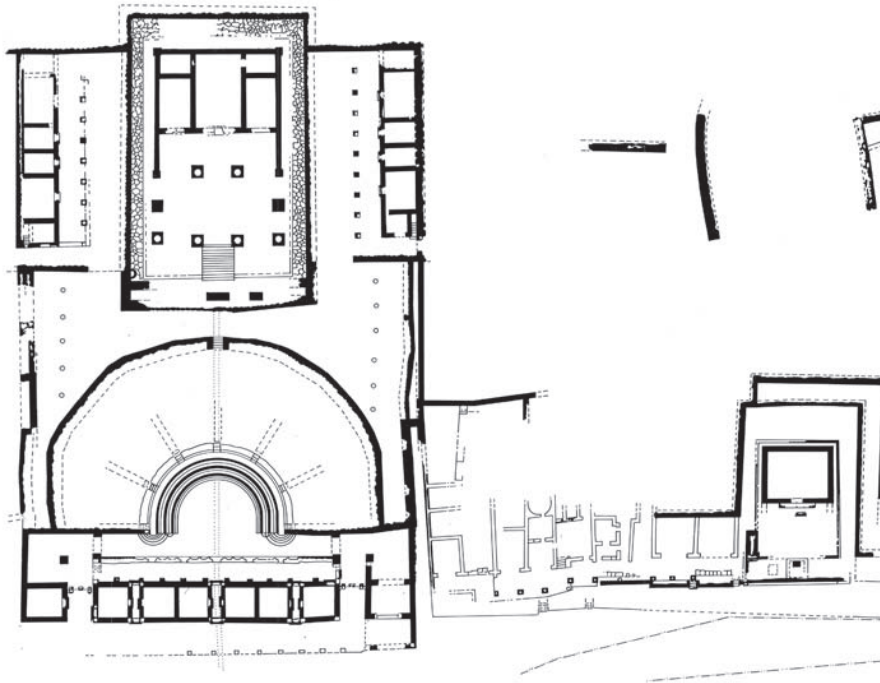
De vroegste opgravingen bij Pietrabbondante begonnen in 1857 en werden uitgevoerd door de Bourbons. Archeoloog Adriano La Regina deed er systematisch onderzoek in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw. Binnen deze opgravingen waren de grootste ontdekkingen: twee tempels (A en B) en een theater gelegen onder aan tempel B. Hieronder zullen deze nader worden bekeken. (Stek 2009, 40)

4.4. Architectuur en archeologische vondsten

Over de vroege periode van het heiligdom, daterend van de 5de tot de 3de eeuw v.Chr., is weinig bekend. Er zijn geen monumenten gevonden. Wel vond men de eerder genoemde wapens evenals votief beeldjes van brons en terracotta.

De vroegste tempel, die in de tweede helft van de 3de eeuw v. Chr. is te dateren, had een Ionische stijl. Er zijn een aantal architecturale vondsten gedaan en deze doen vermoeden dat het een kleine tempel met enkele bijgebouwen betrof. Op deze plek zou ook een heilig ritueel hebben plaatsgevonden voor de elite militairen van de Samnieten, *locus consaepus*. Een ritueel, genoemd door Livius in verband met de derde Samnietische oorlog, uitgevoerd in Aquilonia (293 v.Chr.). Het betrof een open plek van 200x200m. Deze "Ionische tempel", die hier exact op zou zijn gevestigd, is later vervangen door

tempel B en het theater.

Afb. 8: Tempel A en tempel B met het theater van Pietrabbondante (naar Stek 2009, 42)

De tempels A en B en het theater vormen de grootste monumenten op de site (afb.). Ze zijn gebouwd op kunstmatig aangelegde terrassen, op de helling van de berg.

Tempel A werd gebouwd in het tweede kwart van de tweede eeuw v.Chr. Het was in "prostyle" of "tetrastyle" (een portico met vier kolommen) gebouwd en stond op een podium van 17.70x12.20x1.65m. Verscheidene inscripties van magistraten zijn hier gevonden en zo ook de eerder genoemde inscriptie *safinum*. Dit geeft het gehele tempelcomplex een politiek karakter. Nadat deze verwoest werd in de oorlogen met Hannibal werd tempel B gebouwd.

Het theater onderaan de tempel dateert uit dezelfde tijd. Ook hier gaat het om een tempel in de "tetrastyle" op een podium van 35.75x23.10x3.57m groot, bereikbaar via een trap in het midden van een grote pronaos. De plattegrond laat ook drie *cellae* zien. De tempel werd geflankeerd door twee lange portico's en middenin de tempel zijn twee altaren te vinden.

Het theater is onderaan de tempel B gelegen. Waarschijnlijk is deze nog net voor de bouw van de tempel opgericht. Het heeft een imposante polygoon ommuring en vertoont hellenistische trekken. Vandaar dat het ook is vergeleken met twee theaters uit Pompeii. (Capalà 1981, 66 en Stek 2009, 41-42)

Noemenswaardig zijn twee bronzen beelden van Hercules en Mercurius en een bronzen plaat met een dedicatie naar de overwinning op Osco. Daarnaast zijn er nog vele munten op de site gevonden, waarvan de oudste dateren uit de Republikeinse tijd. Munten uit de Keizertijd zijn aanwezig tot aan de verwaarlozing van het monument in de vierde eeuw n.Chr.

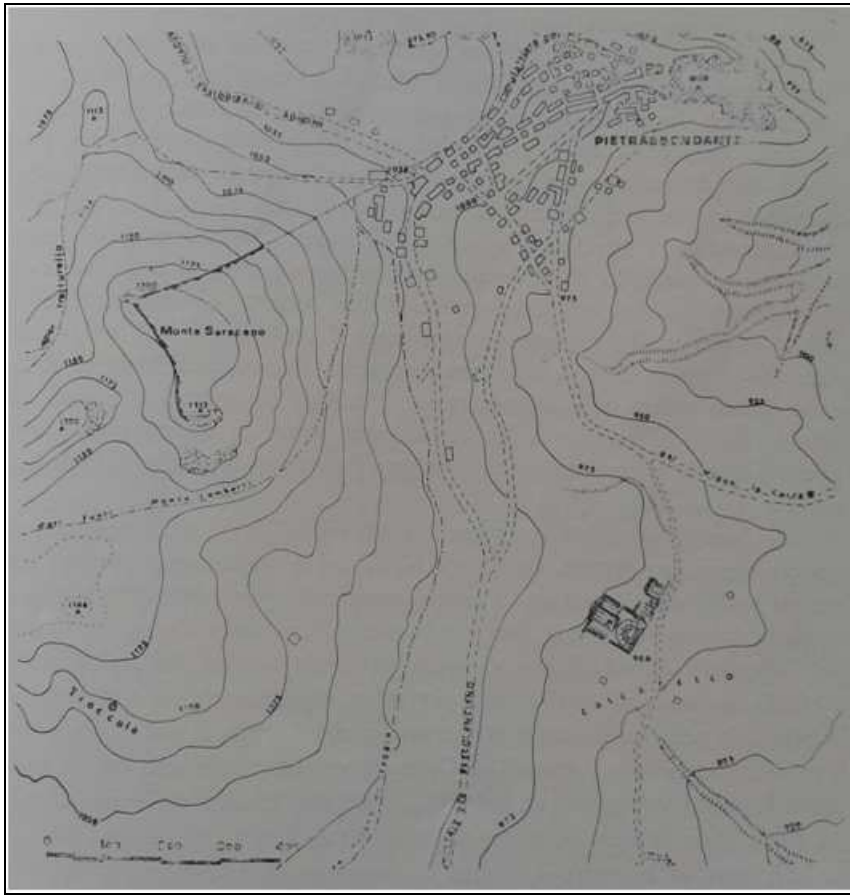
In de omgeving van Pietrabbondante is meer archeologie gevonden (afb.). Deze vondsten spreiden zich wel uit over verschillende perioden in de geschiedenis en zullen niet altijd gelijktijdig in gebruik zijn geweest.

Op de berg is een duidelijk versterking te vinden in de vorm van een muur en deze lijkt vooral in gebruik geweest te zijn tijdens de vierde eeuw v. Chr.

600 meter ten zuiden van deze fortificatie is een necropolis gevonden. Deze was in gebruik van de vijfde tot de tweede eeuw v.Chr.

800 meter ten oosten van de necropolis is de weg te vinden en een plek langs de weg waar duidelijke, religieuze activiteiten hebben plaatsgevonden.

Ten slotte is er in de omgeving van deze weg een lage consistentie aan gebouwen/woonhuizen te vinden (Capalà 1981, 66).

Afb. 9: Omgeving van Pietrabbondante met tempel en muur op Monte Saraceno (naar Capini 1981, 67)

5. Vergelijking van de drie case-studies

Alle drie de heiligdommen en hun federaties zijn apart behandeld, maar om tot een echt antwoord op onze vraag te komen moet er een vergelijking tussen de drie gemaakt worden. Op deze manier kan een uniform beeld worden verkregen over wat een federaal heiligdom nu eigenlijk is en welk verband het heiligdom zou hebben met de politiek.

Door het vergelijken van de functie en religie van de heiligdommen, de federaties en hun oprichting, locatie, omgeving en hoe alle drie de heiligdommen eruit hebben gezien, kan er nader ingegaan worden op deze vragen.

Elk van onderstaande onderwerpen behandelt de overeenkomsten en verschillen tussen de drie heiligdommen, die in de vorige hoofdstukken zijn behandeld.

5.1. De federaties

De federaties lijken in alle drie de gevallen begonnen te zijn als afspraken en overeenkomsten tussen de elite van de (tribale) stammen binnen de etnische groep. In alle gevallen kwamen de federaties eens in het jaar of om de zoveel jaren bijeen voor festiviteiten, spelen, handel etc. En elk van de gevallen is hier nog weinig over bekend. De grootste overeenkomst in de totstandkoming van de grote federaties, waarbij bijna alle stammen bijeenkwamen, lijkt een dreiging van buitenaf te zijn. De opmars van Rome is dan ook de grootste reden voor de federaties om te gaan vergaderen. Ze worden allen ook voor het eerst als Etruskische, Latijnse of Samnietische liga genoemd. De dreiging van Rome is voor de Latijnen, Samnieten en Etrusken belangrijk om een uniform front te vormen. Een ontmoetingsplaats zou dus van essentieel belang geweest zijn om militaire en politieke strategieën te bespreken.

5.2. Functie en religie

Qua functie en religie verschillen alle heiligdommen van elkaar. Het enige wat zij gemeen hebben is hun belang voor de gehele Latijnse, Etruskische en Samnietische

gemeenschap en dat zij allen op een gegeven moment gediend zouden kunnen hebben als federale/politieke ontmoetingsplaatsen. Daarbij is het duidelijk dat dit voor alle drie de gevallen maar een tijdelijke functie is gebleken. Dit wordt duidelijk gemaakt door het eerdere bestaan van de tempels en de voortgang van de activiteiten nadat de oorlog met Rome is verloren. Nadat Rome de gebieden had ingelijfd zijn de heiligdommen voor de lokale omgeving van belang gebleven. Puur en alleen als heiligdom en verdere ontmoetingen, markten en feesten hebben geen politieke lading meer.

De gepraktiseerde religie en de geëerde god(en) van de verschillende heiligdommen hebben geen enkele overeenkomst met elkaar. Diana, Vortumnus en Victoria hebben geen enkele connectie.

Ook heeft geen van deze goden een politiek karakter van zichzelf. Wanneer we verder kijken naar de cultuur van de Latijnen en Samnieten valt er (indirect) een politieke connectie te leggen. De tempel van Diana diende als toevluchtsoord voor slaven en in Pietrabbondante was Victoria een belangrijk onderdeel in militair oogpunt.

Het non-politieke karakter van de goden zou kunnen betekenen dat de godheid niet als doorslaggevend werd gezien in de politieke context (door de federaties) en alleen maar zorgde voor een plek waar, wellicht wel onder toestemming van de godheid, een vergadering kan hebben plaatsgevonden. Het feit dat de heiligdommen in alle gevallen voor en na de komst van de federaties nog van belang waren ondersteunt deze theorie. Dit wil nog niet zeggen dat de geëerde goden helemaal niet van belang waren binnen de politiek, er is alleen geen (archeologisch) bewijs voor.

5.3. De architectuur en archeologie

Qua vormgeving zien de heiligdommen er geheel anders uit. Dit komt omdat het in alle gevallen te maken heeft met een andere omgeving.

De architectuur is enigszins te vergelijken. Ze vertonen allen Hellenistische en Ionische invloeden. Zowel bij Diana als bij Pietrabbondante is er een theater aanwezig. Dit is niet heel verwonderlijk gezien de dateringen van de tempels die gevonden zijn niet ver uiteen liggen.

De vroege fase is bij alle drie de tempels niet monumentaal aanwezig. Een open plek,

bijgestaan door de natuur, is vaak al heilige grond in de Archaische periode. Aan de hand van vondsten uit vaak de zesde tot vierde eeuw v. Chr. kunnen we de plekken al wel determineren als het heiligdom. In het geval van Diana en Fanum Voltumnae misschien al zelfs door een altaar. Bij allen is er wel sprake van een duidelijke omheining, door de natuur is rituelen.

De monumentale fase komt, bij alle heiligdommen, pas op gang wanneer de Romeinen invloed beginnen te krijgen in het gebied of wanneer deze het al (deels) veroverd hebben. Toch blijven er duidelijke tekenen van de eigen etnische groepen bestaan in de vorm van votieven, figurines, offers en aardewerk. De rest van de archeologie in de vorm van aardewerk, offers etc is voor elk van de heiligdommen verschillend en is beïnvloedt door de directe omgeving.

Waar wel rekening mee gehouden moet worden is dat bij alle heiligdommen nog geen direct, archeologisch bewijs voor een politieke samenkomst is gevonden. Het geeft nogmaals aan waarom we op een andere manier naar deze politieke heiligdommen moeten gaan kijken. Pietrabbondante komt qua direct bewijs het dichtst in de buurt met de *safinum* inscriptie. Het is alleen wel speculeren wat hier precies mee bedoeld wordt. Betreft het alle Samnieten of alleen de Pentri?

Voor de tempel van Diana is weinig bewijs nodig. Deze wordt met naam en toenaam benoemt in klassieke teksten en Aricia wordt hierbij ook vaak genoemd. In de verdere omgeving van Nemi en Aricia is geen ander heiligdom aangetroffen dan dat van Jupiter Latiaris dus er kan met zekerheid vast worden gesteld dat dit het heiligdom is zoals in de teksten genoemd.

De Fanum Voltumnae is een verhaal apart. Hier is nog geen enkel direct bewijs gevonden. Indirect bewijs bestaat wel uit vrouwelijke votief beelden en figurines die eventueel de godin Voltumna kunnen voorstellen. Er moet dus gekeken worden naar de diversiteit en de kwaliteit van de vondsten en hoe de open plek is ingedeeld en hoe de tempel is opgebouwd. Dit laatste geldt natuurlijk ook nog voor Pietrabbondante en Diana. De hoeveelheid luxe goederen en de grootte van de tempels en heiligdommen geven een goed beeld over de belangrijke status. Het feit dat er goederen, voor zowel handel als offers, uit heel Italië of van verder komen laat zien dat het heiligdom niet alleen in de directe omgeving belangrijk is.

Bij alle drie de heiligdommen is er voldoende ruimte om grote groepen mensen te kunnen onderhouden.

5.4. Omgeving

De omgeving van een heiligdom kan ons veel vertellen over diens invloed en status. Het is duidelijk dat voor de omringende, lokale bevolking het heiligdom van sociaal, economische en gemeenschappelijk belang is. Eventuele bijzondere gebouwen of grote concentraties van bewoning rondom een heiligdom geeft nog extra informatie. Door de aanwezigheid van dit soort fenomenen kan een conclusie over de status van het heiligdom worden getrokken.

De grote status is te zien bij de tempel van Diana in Nemi. In de omgeving zijn veel meer archeologische vondsten gedaan die chronologisch bij elkaar passen en waarin de invloed van de tempel is terug te vinden. Er zijn bijvoorbeeld meer dan tweeënzestig villa's in de omgeving gevonden en daarnaast lijken de aangetroffen schepen van Caligula in het meer van Nemi een connectie met de tempel te hebben. De tempel van Diana heeft vele inscripties van voornamen families en ook Caligula heeft hier zijn stempel te hebben achtergelaten. Vandaar dat het niet verwonderlijk is dat deze vondsten in de omgeving van de tempel zijn gedaan. Dit laat zien dat de tempel niet alleen voor de plaatselijke bevolking erg belangrijk was. Het is een gegeven dat voor een lange periode geldt. Want ook al zijn de villa's van Vroeg Romeinse tijden, ook in de archaische tijd zijn er in de omgeving enkele vondsten gedaan. Hierdoor kan gemakkelijk worden aangenomen dat een Latijnse federatie zich hier heeft gevestigd.

In het geval van Pietrabbondante en Fanum Voltumnae lijkt er in mindere mate een connectie te zijn met omliggende archeologische gebouwen en/of vondsten. Hoe dan ook is er een duidelijke connectie van de Fanum Voltumnae met de nabijgelegen stad Orvieto en is er in de buurt van Pierabbondante ook een concentratie van bewoning aanwezig. De vondsten zijn in beide gevallen verder verspreid over de omgeving en de dateringen zijn uitgestrekt over een langere periode van tijd. Maar het feit dat deze twee heiligdommen zich staande hebben kunnen houden over zo'n lange periode zegt wel iets

over de welvarendheid van het heiligdom en haar status binnen de omgeving. Zelfs als sommige gebouwen in de omgeving niet gelijktijdig met de heiligdommen in gebruik zijn geweest. Een belangrijk heiligdom trekt mensen aan om zich in de directe omgeving te vestigen, zelfs over lange periode van tijd. Het ontbreken van extra bevolking of andere, speciale gebouwen (zoals die wel aanwezig zijn in het geval van de tempel van Diana) hoeft dus niet te betekenen dat de tempel niet gediend kan hebben voor een grotere gemeenschap dan alleen de lokale bevolking.

De natuurlijke omgeving speelt ook een belangrijke rol. De natuur is juist een grote factor in het heilig bestempelen van een tempel.

De heiligdommen van Diana en Pietrabbondante zijn beide te vinden in de nabijheid van een berg. De Fanum Voltumnae in Orvieto heeft dit niet en is gesitueerd op grote, open plek in de vallei. Maar gezien de connectie met Orvieto, wat gelegen is op een grote heuvel, erg sterk is kan hier wellicht overheen gekeken worden. Daarbij komt dat ook de andere twee heiligdommen op duidelijke open plekken aan de voet of op de helling van hun desbetreffende berg zijn gevonden.

5.5. Locatie

Locatie voor een dergelijk belangrijk heiligdom is zeker van belang. Wanneer een grote gemeenschap zich op een plek moet kunnen vestigen is het belangrijk dat het om een centrale locatie gaat voor de verschillende partijen. De plek moet dus makkelijk bereikbaar zijn.

De tempel van Diana aan het meer van Nemi is zeker een plek die aan deze eis voldoet. Het ligt nabij de belangrijke handelsweg, de Via Appia. Een duidelijke aftakking, die naar het heiligdom, leidt is vanaf deze weg aangetroffen.

De Fanum Voltumnae, gevonden op de Campo della Fierra, heeft wat dat betreft ook een goede locatie. Het ligt op een plek die vanuit Chiusi, de Tyrreense Zee en de Tiber vallei makkelijk te bereiken is. Het is dus zeker een centrale ligging binnen het Etruskische grondgebied.

Ook Pietrabbondante heeft wat deze kwestie betreft een goede ligging. Het ligt redelijk centraal binnen het Samnietische grondgebied en heeft ook een goede toegangsweg.

Daarnaast is het interessant om te zien dat alle drie de heiligdommen als *extra-urban* bestempeld kunnen worden. Elk van de heiligdommen staat in connectie met een centrale bevolkingsgroep die gevestigd is in de omgeving. Ze liggen allemaal in de invloedssfeer van de steden of dorpen in de buurt. De tempel van Diana heeft een duidelijk connectie met Nemi en Aricia. Orvieto is duidelijk van invloed op de Fanum Voltumnae. Pietrabbondante is moeilijker in dit kader te plaatsen vanwege een wijdverspreid nederzettingspatroon. Er is geen duidelijke stad in de buurt van het heiligdom, maar er is wel degelijk sprake van nederzettingen in de buurt waarvoor het heiligdom van belang was.

5.6. De gebruiksperiode en de voortgang van gebruik na de Romeinse overheersing

Alle drie de besproken heiligdommen hebben een lange periode van gebruik. Deze start bij allen in de Archaïsche periode met vaak al vondsten afkomstig uit de zesde of vijfde eeuw v.Chr.

De Fanum Voltumnae behoudt zijn religieuze karakter het langst, ook al verandert dit in de vorm van de St.Petrus kerk. Pietrabbondante en met name haar omgeving blijven in gebruik tot aan de vierde eeuw v.Chr. De tempel van Diana is tot aan de tweede/derde eeuw n.Chr. in gebruik.

Wat betreft de voortgang van gebruik nadat de Romeinen het gebied hebben overgenomen is het duidelijk dat voor de lokale omgeving en etnische groepen de heiligdommen belangrijk blijven. Er wordt wel door de Romeinen monumentaal gebouwd en er is duidelijk een invloed te zien van Rome in de vondsten en architectuur maar het vermindert de status niet. Het politieke karakter van de heiligdommen verdwijnt in alle gevallen wel. Bij Diana lijkt dit te verschuiven, door Servius Tullius, naar de Aventijn met de oprichting van een nieuwe tempel, hoewel dit plan niet in zijn geheel slaagt. Bij zowel de Fanum Voltumnae als Pietrabbondante is het duidelijk dat Rome *evocatio* doorzet. Dit om zo hun triomf te laten zien en de vereerde goden naar Rome te verplaatsen en hun daar een betere tempel te verschaffen. Beide heiligdommen worden na hun overwinning geplunderd. Toch blijft er monumentaal gebouwd worden maar de

politiek van de Samnieten en de Etrusken verdwijnt. De religie en offers blijven wel geheel hetzelfde en net als bij Diana blijft het heiligdom voor de lokale bevolking van onschatbare waarde.

6. Conclusie

Alle drie de heiligdommen zijn in voorgaande hoofdstukken individueel behandeld en met elkaar vergeleken. Onderzocht is of deze monumenten werkelijk als een federaal heiligdom gediend kunnen hebben. Voor elk heiligdom kan worden gezegd dat zij op een bepaald moment in de geschiedenis als politiek/federaal zijn gebruikt.

Hoewel er geen direct bewijs is, hebben topografie, etnografie, epigrafie en archeologie toch voldoende bewijs geleverd om een heiligdom als federaal te bestempelen.

Hieronder volgt een uniform beeld dat door de vergelijking van de drie heiligdommen is te trekken:

Alle drie de federaties vloeien voort uit kleinere groepen, die al overeenkomsten met elkaar kunnen hebben. De federatie vormt zich vaak in tijden van dreiging en wanneer er belang bij een eensgezind front is. Bij deze drie heiligdommen lijkt dit allemaal te gebeuren wanneer Rome oprukt.

De religie en de goden van de heiligdommen staan los van elkaar. Ze doen bij allen dienst als goedkeuring en bescherming en het heiligdom vormt een goede, grote, bereikbare plek voor bijeenkomsten. De vereerde goden hebben van zichzelf niet een politiek karakter maar kunnen dit wel verkrijgen door bepaalde rituelen of handelingen van de desbetreffende cultuur. Het politieke karakter wordt dus door de cultuur toegewezen. Zelfs wanneer een godheid van zichzelf geen politiek karakter heeft kan dit wel aan hen toebedeelt worden.

Het heiligdom vormt al voordat de politiek zijn intrede doet vaak een plek van samenkomst voor de lokale bevolking en kan door bijvoorbeeld festiviteiten en spelen belangrijk zijn in sociaal oogpunt gezien de verschillende groepen binnen de Latijnen, Samnieten en Etrusken niet altijd met elkaar in contact staan, zowel voor elite als gewoon volk. Een heiligdom vormt dus een sociaal middelpunt binnen de etnische groep en binnen het desbetreffende grondgebied. Hierdoor zijn ze ook van belangrijke, economische waarde. Handel kan worden gedreven en goederen verspreid. Dit betekent

dat, wanneer het politieke karakter van het heiligdom wegvalt, het nog wel voort kan bestaan.

Doordat de heiligdommen binnen de etnische groepen al zo'n belangrijk karakter hebben is het niet verwonderlijk dat deze plekken ook als politieke ontmoetingsplaats hebben gediend. De plekken waren al bekend, welvarend, goed bereikbaar en groot genoeg om groepen mensen te kunnen onderhouden. Uit praktisch oogpunt is het dus zeker voor te stellen.

In de periode van dreiging is er ook meer te vinden qua archeologie op de heiligdommen. De verscheidenheid aan spullen is groot en er wordt al monumentaal gebouwd. De status van de heiligdommen is dus ook belangrijker geworden. Dit kan komen doordat de heiligdommen de politieke status hebben verworven en dus een belangrijker onderdeel vormen binnen het gebied.

De Romeinen lijven de heiligdommen dan ook gelijk in na hun overwinning op het desbetreffende gebied. Zij profiteren van deze status maar laten wel zien dat er een einde is gekomen aan dat tijdperk en het nu van belang is om een Romeins front te vormen.

Er kan dus geconcludeerd worden dat er wel degelijk een uniform beeld gevormd kan worden over federale heiligdommen. De etnische groeperingen, cultuur en religie mogen dan wel anders zijn maar er zijn veel overeenkomsten te vinden in een groter perspectief.

Het verband zoeken naar de politiek en religie, en daarmee ook de federaties en het heiligdom is moeilijker. Direct, archeologisch, bewijs wordt vaak niet gevonden dus moet er anders worden gekeken willen we de heiligdommen als federaal onderzoeken en bestempelen. Vanuit klassieke teksten en de epigrafie krijgen we al veel informatie. Maar ook topografie en ander archeologisch vondstmateriaal zijn van groot belang, zoals besproken. Door op deze manier te kijken kunnen we wellicht juist die politieke connectie achterhalen zoals die (door deze manier van onderzoeken) in Pietrabbondante, Diana en de Fanum Voltumnae gevonden is.

7. Bibliografie

- Alföldi, A., 1963. *Early Rome and the Latins*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Bennett Pascal, C., 1976. Rex Nemorensis. *Numen* 23, 23-39.
- Brandt, J.R. En A. Leander en J. Zahle (eds), 2000. *Nemi- Status Quo; recent research at Nemi and the sanctuary of Diana*. Rome: "l'Erma" di Bretschneider.
- Capalà, A., 2013. Sacra Volsiniensia. Civic Religion in Volsinii after the Roman Conquest, in A. Bokern, M. Bolder-Boos, S. Krmnicek, D. Maschek en S. Page (eds), *TRAC 2012: Proceedings of the Twenty-second Theoretical Roman Archaeology Conference Frankfurt 2012*, Oxford: Oxbow Books.
- Capini, S., B. d'Agostino, G. De Benedittis, A. Di Niro, A. La Regina, F. Parise Badoni, I. Rainini, M. Suano en A.G. Zevi, 1981. *Sannio: Pentri e Frentani dal VI al I sec. a.C.* Rome: Ministero Per I Beni Culturali Ed Ambientali.
- Coarelli, F., 1987. *I santuari del Lazio in età repubblicana*. Rome: La Nuova Italia Scientifica.
- Cornell, T.J., 1995. *The beginnings of Rome; Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars(c. 1000-264 BC)*. New York: Routledge.
- De Sélincourt, A. 1960. *Livy; The Early History of Rome, Books I-V of The History of Rome from Its Foundations*. London: Penguin Books.
- Dusen, R. van, 2009. Saving Face: Pentrian Samnite Elites in the Aftermath of the Samnite Wars (349-290 B.C.E.). *Etruscan Studies* 12, 153-168.
- Edlund-Berry, E.M., 1994. Gods and Places in Etruscan Religion. *Etruscan Studies* 1, 11-22.
- Edlund-Berry, I. en K. Percy, 1987. *The gods and the place: location and function of sanctuaries in the countryside of Etruria and Magna Graecia (700-400 B.C.)*. Stockholm: Svenska Institutet i Rom.
- Fina, G.M. della (ed), 2012. *Il Fanum Voltumnae e i santuari comunitari dell'Italia antica*. Orvieto: Il museo Claudio Farna.
- Fischer- Hansen, T. en B. Poulsen (eds), 2009. *Danish Studies in classical archaeology Acta Hyperborea 12; From Artemis to Diana, the goddess of man and beast*.

Kopenhagen: University of Copenhagen.

- Green, C.M.C., 2007. *Roman religion and the cult of Diana at Aricia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grummond, N.T. en E.M. Edlund-Berry (eds), 2011. *The archeology of sanctuaries and rituals in Etruria*. Portsmouth; Journal of Roman Archeology.
- Guldager Bilde, P., 1998. "Those Nemi sculptures..." Marbles from a Roman Sanctuary in the University of Pennsylvania Museum. *Expedition: the magazine of archaeology, anthropology* 40, 36-47.
- La Regina, A., 1966. Le Iscrizione Osche di Pietrabbondante e la questione di Bovianum Vetus. *Rheinisches Museum für Philologie* 109, 260-286.
- Meer, L.B. van der, 1973. Grieken en Etrusken. *Hermeneus*, 45, 296-311.
- Meer, L.B. van der, 1973. Bijlage: De Etrusken in de antieke literatuur. *Hermeneus* 45, 1-64.
- Oakley, S.P., 1995. *The Hill-forts of the Samnites*. London: British School at Rome.
- Salmon, E.T., 1967. *Samnium and the Samnites*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scopacasa, R., 2014. Building Communities in Ancient samnium: Cult, Ethnicity and Nested Identities. *Journal of Archaeology* 33, 66-87.
- Steingräber, S., 1981. *Etrurien; Städte, Heiligtümer, Nekropolen*. München: Hirmer Verlag.
- Stek, T.D., 2009. *Cult places and cultural change in Republican Italy; a contextual approach to religious aspects of rural society after the roman conquest*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Stopponi, S., 2002. Recenti Indagini archeologiche in loc. Campo della Fiera di Orvieto(TR). *Etruscan Studies* 9, 109-122.
- Stopponi, S., 2011. Campo della Fiera at Orvieto: new discoveries, in Grummond, N.T. en E.M. Edlund-Berry (eds). *The archeology of sanctuaries and rituals in Etruria*. Portsmouth; Journal of Roman Archeology, 19-42.
- Stopponi, S., 2013. Orvieto Campo della Fiera – Fanum Voltumnae, in Turfa, J. MacIntosh (ed), *The Etruscan World*. London: Routledge, 632-654.
- Tagliamonte, G., 1996. *I Sanniti; Caudini, Irpini, Pentri, Carricini, Frentani*. Milano: Longanesi & C.

- Turfa, J. MacIntosh (ed) 2013, *The Etruscan World*. London: Routledge.
- Versnel, H.S., 1973. Etrurië en Rome. *Hermeneus* 45, 312-343
- Wissowa, G., 1912. *Religion und Kultus der Römer*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

8. Lijst van afbeeldingen

- afbeelding 1: De omgeving van Aricia met daarbij het meer van Nemi, de tempel en Via Appia (naar Salmon 1967), p. 12
- afbeelding 2: Marmeren beeld van Diana gevonden bij de tempel (naar Guldager-Bilde 1998, 42), p. 15
- afbeelding 3: Plattegrond van de site. K,L en P zijn de door Savile opgegraven kamers (naar Brandt 2000, 54), p. 19
- afbeelding 4: Plattegrond van de opgravingen op de Campo della Fiera.
http://www.campodellafiera.it/images/Tavola_1-500_Planimetria_Generale_2012-Model-page-001.jpg (geraadpleegd 16-06-2014), p. 25
- afbeelding 5: Bovenaanzicht van altaar(boven) en thesaurus(beneden);
<http://www.canino.info/inserti/monografie/etruschi/vari/fanum/>
(geraadpleegd 16-06-2014), p. 27
- afbeelding 6: Blok trachiet met inscriptie (naar Stopponi 2011, 36), p. 28
- afbeelding 7: Overzicht van Samnietisch grondgebied met haar volkeren (naar Salmon 1967, 25), p. 30
- afbeelding 8: Tempel A en tempel B met het theater van Pietrabbondante (naar Stek 2009, 42), p. 33
- afbeelding 9: Omgeving van Pietrabbondante met tempel en muur op Monte Saraceno (naar Capini 1981, 67), p. 35